

Наталія ХОБЗЕЙ

ПРЕФІКС *ВИ-* НА УКРАЇНСЬКИХ ЛІНГВОГЕОГРАФІЧНИХ КАРТАХ

Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Філологія. Соціальні комунікації. Вип. 24

УДК 8111.161.238

Хобзей Н. Префікс *вы-* на українських лінгвогеографічних картах; 9 стор.; кількість бібліографічних джерел – 20; мова українська.

Анотація. У статті описано поширення одного із виявів префікса *ви-* – *вы-* в говорах південно-західного наріччя (закарпатських, надсянських, бойківських, лемківських). Проаналізовано лінгвогеографічні джерела (ЛАЗО, АУМ) та діалектологічні дослідження, у яких виявлено ареали поширення, а також у яких запропоновано гіпотези щодо походження префікса *вы-*.

Ключові слова: префікс, звук, ареал, говірка, лінгвістична карта.

Annotation. This article describes the distribution of one of the manifestations of the prefix *vy-* – *vy-* in the southwestern dialect Ukrainian language (transcarpathian, nadsyanskyi, boikivskyi, lemkiw dialects). The sources contain the habitat of the prefix *vy-* and the hypothesis of its origin.

Key words: prefix, sound, area, dialect, linguistic map.

У славістиці впродовж останніх десятиліть значно зросло зацікавлення префіксальними дієсловами. Увагу вчених привертає семантика і префіксального дієслова загалом, і конкретного префікса зокрема [див., напр.: 5; 6; 18; 19 та ін.]. Проте цих тенденцій в українських студіях із діалектології та історії мови, на жаль, не спостерігаємо. Семантика дієслова та його префікса залишається насамперед цариною словників. Проте вивчення префіксальної дієслівної лексики конкретного ареалу в історичній перспективі видається особливо актуальним і цікавим. Про важливість дослідження проблем словотвору (щоправда, суфіксального) писала Я. Закревська, наголошуючи на важливості картографування цих мовних явищ: «Проблема диференціації діалектних територій відповідно з явищами різних мовних рівнів усе більше приваблює увагу мовознавців. Питання про можливість і доцільність застосування методу лінгвістичної географії для вивчення словотвору сьогодні вже не викликає сумнівів, хоча впровадження його (методу) у практику досліджень цього об'єкта відбувається доволі повільно» [4, 50]. Карт, які репрезентують використання префіксальних дієслів, україно мало, але й ті не дають змоги простежити семантичні особливості, акцентуючи увагу тільки на фонетичних проблемах. «Атлас українських говірок Східної Словаччини» В. Латти містить, наприклад, карти: «Повноголосний варіант дієслівного префікса *пере-*» (к. 11), «Голосний *и* після *р* у префіксі *при-*» (к. 77) [8].

Є й карти, присвячені префіксу *ви-*. Завдяки різним виявам */и/* в говірках південно-західного наріччя префікс картографовано і в «Атласі української мови» (далі – АУМ) [1, к.18] («*[и]* в префіксі *ви-*»), і в «Лінгвістичному атласі українських народних говорів Закарпатської області України» Й.О. Дзендзелівського (далі –

ЛАЗО) («Відповідники префікса *ви-* (*вы-*) у дієслівних формах типу *вийти, вилизати; вибігти, вигнати, вирвати, вилетіти; викормити; вилити, виробити*») [7, к.443]. Зазначу, що найбільшу різноманітність звукового вияву досліджуваного явища припадає виявляємо у говірках Закарпаття.

Давній *и*, який не злився з рефлексом колишнього *и*, як у більшості говірок південно-західного наріччя, – одне з найхарактерніших фонетичних явищ у закарпатських говірках, яке фіксують карти: АУМу та ЛАЗО. Ареал поширення цього феномену, за атласом Й.О. Дзендзелівського локалізовано в смузі говірок між руслами рік Тересва та Тербля, яка продовжується також у верхів'ях рік Ріка, Боржава, Веча, Латориця, себто в північній частині Закарпатської області, яка прилягає до кордонів Львівської. Ізоглоси поширення явища формують клин, який на карті починається у говірках м. Тячів та сс. Бадевя, Тересва, Грушово (усі населені пункти Тячівського р-ну), впираючись широкою смугою в кордони Львівської та Івано-Франківської областей в межах 23° (його тільки перекидають говірки Жденієво та Верхня Грабівниця Воловецького р-ну, а також кілька островних вкраплень – говірки Завосина, Мочар, Буківцева Великоберезнянського району) та 24° сх.д, займаючи територію між 48° та 48°50' пн.ш. Де продовжується ізогласа *вы-* в бойківських говірках Львівської та Івано-Франківської областей, а також у говірках на території Румунії, ЛАЗО відповіді не дає, адже такого завдання для своєї праці Й.О. Дзендзелівський і не ставив.

Отже, вияв *вы-* спостерігаємо на Закарпатті у бойківських говірках та долішньомараморських (за свідченнями І. Панькевича: «область [від Тересви до Латориці] можна поділити на: 1. долішньомараморську, яка однак

на річці Тересві сягає аж під Бескід, а на Тереблї до Колочави на півночі, між сходом а заходом обмежена долинами рік Тересви та Великої Ріки, а на південь етнографічною границею румунською» [11, 347]; 2. угочасько-бережську; 3. верховинську [11, 347–348]).

В.В. Німчук, описуючи варіанти префікса *вы-*, наводить приклади тих говірок (сс. Кушниця, Лисичеве, Іршавського р-ну та Березники, Керецьки Свалявського р-ну), які підтверджують картографовані в ЛАЗО матеріали [10, 85]. Натомість О. Будовська, досліджуючи реалізацію різних мовних явищ у говірці с. Брід Іршавського р-ну (48°20'47'' пн.ш та 23°20'18'' сх.д., себто уже поза засягами префікса *вы-*), підтвердила, що префікс «*у- > u- 'uhrepsti inf 'take (coal) out of oven', 'un'ala lpf 'took out', etc.», а також наголосила на іншому випадкові із префіксом *вы-*: «but *у- > вы-: *vyz'ory* NApl 'windows', *v'yzür* Asg 'window'» (записи 2010 р.) [17, 536]. В.В. Німчук, акцентуючи увагу на давньому *ы*, також навів слово *вызүр*, зазначивши: «У досліджуваних говорах старе *ы* зберігається після усіх звуків, у тому числі губних. Але на початку деяких слів, спостерігаються випадки лабіалізації *ы* після *в*, тому в них дуже часто вживається *вöзүр* і рідше *вызүр* 'вікно'; *во'сокий* 'високий' (тут дала себе знати також деетимологізація)» [10, 86]. У лексиконах закарпатських говірок [9; 15] *вызур* чи *визóри* не зафіксовано. Тому можна було б припустити, що *вы-* (у *вызур*, *визóри*) тільки спорадично просвічується крізь *у-*, і є острівним явищем. Однак, окрім О. Будовської, в сучасних говірках спостережень під таким поглядом ніхто не проводив, тому достеменно не відомо, який мовний простір охоплюють *вызур* та *визóри*, а отже, і висновки про мозаїчність такого явища ще недоречні, й остаточне трактування вимагає додаткових даних.

Якщо мережа ЛАЗО – 212 н.п.п. Закарпатської обл., то з цієї території для АУМу обстежено тільки 55 н.п.п.. Відмінність між атласами не тільки в густоті обстеженого терену, а й у підході до об'єкту картографування. Якщо Й.О. Дзензелівський показав просторове розміщення наголошеного префікса *вы-*, то Л.М. Григорчук (автор карти №18 АУМ) картографувала і наголошені, і ненаголошені його вияви, бо підставою для створення лінгвогеографічної проекції «[и] в префіксі *вы-*» стали кілька питань Програми [див.: 13]: №28 (*викидає ко́лос*), №213 (*виліта́ють*), №237 (*війши́ло*), №246 (*ві́трачено*), №461 (*вищиря́ти*). У результатах картографування виявлено незначні відмінності щодо нанесених на карту відомостей. Зокрема в кількох говірках АУМу, на відміну від ЛАЗО, картографовано паралельне вживання *вы-* та *ви-* (сс. Ізки, Синевирська Поляна, Міжгір'я Міжгірського р-ну) [1, к. 18].

Бланківка другого тому загально-національного атласу охоплює весь простір південно-західних говірок, а тому дає змогу виявити, що ареали явища не обмежуються тільки одним говором (наприклад, як у ЛАЗО – закарпатським). Проте тільки в говірці одного населеного пункту (з ареалу бойківських говірок), що розташований на межі із Закарпатською обл., в АУМ зафіксовано *вы-* (с. Волосянка Львівської обл.). Тут ізоглоса поширення явища майже збігається із даними атласу Й.О. Дзензелівського. Карта АУМ інформує також, що ареал збереженого *вы-* продовжується в лемківських говірках Словаччини (уздовж кордону з Польщею), і далі – в говірках Надсяння. Точно окреслити поширення *вы-* в українських говірках на території Польщі та Словаччини за АУМ важко, оскільки мережа українських говірок за межами України надто рідка, а подекуди навіть спорадична. Це зумовлено можливостями запису матеріалу на цих територіях під час збору матеріалів за Програмою. Початково ймовірність запису таких матеріалів узагалі була незначною («Можливо, що в додаткових томах ми зможемо дати карти, присвячені українським говорам за межами УРСР» [13, 89]). Тому, аналізуючи поширення досліджуваного явища, важливими є не тільки факти, задокументовані в АУМ, а й інші джерела, насамперед монографічні праці, які це явище фіксують і коментують.

Одна із небагатьох дослідниць, які описували мовні явища надсянських говірок ще до руйнування цілісного ареалу, що пов'язано із масовими депортаціями, – М. Пшепурська. У колі її зацікавлень були насамперед фонетичні явища. Щодо звучання, походження та поширення давнього *ы* в говірках Надсяння вчена писала: «Надсянський говір належить до тих говорів, де відрізняють рефлекси **и* і **і*. У противенстві до рефлексу **и* > **і*, переднього й високого звука, на місці **и* виступає тут заднє *ы*. Цей звук своєю артикуляцією дуже схожий з бойківським *ы* в наголошеній позиції. Виступає він у різних положеннях, без огляду на оточення сусідніх приголосних. По губних: *быті*, *йа быѣ*, *Бык'ѣ*, *мылу*, *выга*; по зубних: *сын*, *дым*, *жыды*, *рыба*, *лыса*, *бійлый*, *тамтых*; по ч, ш, ж виступає навіть і на місці **і*: *жыти*, *ѣужылу*, *шылу*, *вышытый*, *чыстыый*» [14, 111–112]. Аналізуючи звук *ы*, учена наголошувала на його особливому звучанні в дієслівному префіксі *вы-*: «Зокрема треба згадати про *ы* в приростку *вы-*. Тут *ы* задержується сильніше, як у інших позиціях, а часто артикуляція його заокруглюється й робить вражіння звука *у*, *у°*. Із зіставлення досить численних прикладів виходить, що така лабіалізація *ы* виступає переважно в ненаголошеній позиції» [14, 112], опис доповнюють приклади: *выхудіті*, *выйтый*, *выпустіѣ*, *выпілі*, *выжівілі*, *вымальувала*, *вытасі*, *вытупіла* || *вуууділі*, *вудавалі*, *вунусілі*, *ѣупівідали*,

пуукупували, уухуділі, пуустауїей, ууган'еу, уус'пійвуйі, уужынайі, ууривайі [14, 112]. М. Пшепюрську цікавило й те, яким чином приголосний *в* впливає на якість зміни голосного. Обстеживши значну кількість говірок Надсяння, дослідниця акцентувала на різній артикуляції цього губного приголосного, а відповідно, і на взаємовпливові двох звуків. «Приголосний *в* має різні відтінки. Залежно від позиції він приймає різні види: від півприголосного *ў*, через *м*, *в* доходить до *ф*. [...] В положенні перед голосним і між голосними воно дуже часто міняється з *м* білябіальним і часом тяжко відрізнити їх у скорій вимові. Дуже часто нескладотворче *ў* в префіксах *вы-*, перед *о*, *у*, *ы*, перед *-ій-* альтернує з *у* або з *в*: *вымыў* || *мымыў*, *выпустіў*, *выпіті* || *ымал'уваў*; перед *у* в ненаголошених складах виступає звичайно *ў* з *м*: *ўухуділі*, *ўудавамі*, *ўунусілі*, *ўус'пійвуйі*, *ўухуд'ім*, *ўурубійейут*, *ўунувідувамі*, *пуукупувати*. В енергичній розмові виступає *в*: *вудайу*» [14, 121].

Про різний характер голосного звука у префіксі *ви-* в надсянських говірках писав й І. Верхратський. У праці про надсянський (за термінологією І. Верхратського – долівський) говір дослідник двічі згадує про вияви префікса *ви-*. «Грубе *ы* виразно чути в словах як: *доб'ыток*, *в'ытиснуті*» [2, 2], а далі також відзначив: «*ы* звучить іноді як довге *ѳ* – *вотыѳае се* (Негребка) м.[замість] *вытягае ся* – *вообразіти собі* (Торки) *sich vorstellen*, виобразити собі; впрочім зрів. старосл. *въобразити*; у місто *ы* – *в'юстрімі* (Вуйковичі) = виостири: *в'юстріў сокіру* (повстало з *в'ывострити*, бо тут говорить ся: *востра сокіра*)» [2, 12].

Аналізуючи надсянський звук [ы], М. Пшепюрська порівняла його артикуляцію з бойківським на підставі праці з української фонетики І. Зілинського, у якій вчений писав: «В діалекті бойків, лемків і переважно в закарпатських говірках поряд зі звуком, означеним через *у³* після губних приголосних і в групах *ги*, *ки*, *хи*, існує ще інший дуже оригінальний звук, якого місце артикуляційно окреслюю як голосну заднього ряду, середнього піднесення і позначаю через *ы*. Подібно як *у³*, належить він до звуків напружених, до того ж в позиціях наголошених ступінь напруження є переважно сильнішим. Особливо в наголошеній позиції він відзначається дуже низьким горловим тоном, характерним, напр. для виразів: *быкы*, *сокыга*, *хыѳа*, *тыло...*» [20, 21–22].

Якщо порівняти на картах АУМ ареал поширення префікса *вы-* з ареалом залишку давнього *ы* в наголошеній позиції у словах *бык*, *мыш*, *вы*, *мы* у говірках Закарпаття [див.: 1, к.18 та к.17], то побачимо, що засяги поширення явища на к. 17 («рефлекси давніх *і* та *ы* після губних (наголошена позиція) практично збігаються по східній межі (сюди не належать гуцульські говірки

Рахівщини та ще кілька суміжних), однак префікс *вы* менше поширений на захід, а залишок давнього *ы* в наголошеній позиції у словах *бык*, *мыш*, *вы*, *мы* відомий майже в усьому ареалі закарпатських говірок.

Чи не найбільше уваги звукові *ы* в закарпатських говірках присв'ятив І. Панькевич. У праці «Українські говори Підкарпатської Русі і сумежних областей» вчений докладно проаналізував різне його походження, зазначивши, що «Звук цей на області нашій не одного походження і не все є продовженням праслов'янського *ы*. Він є: 1) рефлексом старого *ы* так в середині слів, як і в закінченнях деклінаційних; 2) продовженням старого сполучення *кы*, *һы*, *сһы*; 3) на місці сполучень *ъ + і*; 4) рефлексом *і* по *ѣ*, *ѣ*, а іноді *ѣ*; 5) рефлексом *ъ* в староукр[аїнських] групах *тѣрт*, *трѣт*, *тѣт*; 6) рефлексом етим[ологічного] *о* в закритих складах; 7) заступає кожне старе *і* з виїмкою по *ѣ*; 8) в рідких випадках наслідком асиміляції *е > ы*» [11, 60]. Дослідник описав і якість звука, і кожен із випадків його походження. Час документування звуку *ы* в пам'ятках української мови з території Закарпаття подав Л. Деже [3, 59].

У контексті аналізу звука *ы* в словах на зразок *быту*, *вытіа*, *вы* І. Панькевич порівняв префікси *вы-* та *ву-*, наголошуючи, що це різні способи префіксації: «Префіксування при допомі (v)и є старе, а в церковнослов'янських пам'ятках префіксування при допомі «vы» рідке і обмежується лиш на деякі пам'ятники» [11, 75]. Натомість у «Нарисі історії закарпатських говорів» вчений із цього приводу писав, що у префіксі *вы-* відбулася лабіалізація й перехід *ы* в *у*, тобто *вы-* → *ву-* → *у*. Заміну ж префікса *вы-* на *ву-* вважав наслідком впливу префікса *у-*, що близький за значенням до префікса *вы-* не тільки в деяких українських говорах (надсянських, замішанців), а й у сербохорватській мові [12, 82].

В.В. Німчук, аналізуючи погляди на різні вияви префікса *ви-* в говірках Закарпаття, стверджував: «можна пристати до думки І. Панькевича про те, що *ы* в префіксі *вы-* лабіалізувався і перейшов у *ву-*, а потім початковий *в* відпав. Варто зазначити, що перехід *ы* в *у* після губних приголосних спостерігається в говорах білоруської мови, в тому числі у префіксі *вы-*: *ву* 'ви', *му* 'ми', *новуми сенями*, *вуйму*, *вупиць*, *вускочили*, *вуходзиць* тощо. Звук *у* (*ы*) внаслідок лабіалізації після *м* перейшов в *и* (*му* → *ми*, *мусоко*, *мупіл*) у верхньолужицькій мові» [10, 86].

Карти атласів чітко виявляють проблемні питання на різних мовних рівнях, і водночас пропонують шляхи їх розв'язання. Важливо у цьому випадкові, що обидва атласи (АУМ та ЛАЗО) дають змогу простежити мовні тенденції не в різній часовій проекції, а в одному синхронному зрізі, адже матеріали до них було зібрано в той же ж період.

Література

1. Атлас української мови. – Т. 2: Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі / Ред. тому Я.В. Закревська. – Київ, 1988.
2. Верхратський І. Про говір долівський. – Львів, 1900.
4. Дژه Л. Очерки по истории закарпатских говоров. – Budapest, 1967.
5. Закревська Я.В. Нариси з діалектного словотвору в ареальному аспекті. – Київ, 1976.
6. Зализняк Анна А. Опыт моделирования семантики приставочных глаголов в русском языке // *Russian linguistics*. 95. – Vol. 19. – P. 143–185.
7. Кронгауз М.А. Приставки и глаголы в русском языке: семантическая грамматика. – Москва, 1998.
8. Дзендзелівський Й.О. Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області України (Лексика). – Ч. III. – Ужгород, 1993.
9. Латта В. Атлас українських говорів Східної Словаччини / Наук. і картограф. доопрац. та упор. З. Ганудель, І. Ріпка, М. Сополіга – Пряшів, 1991
10. Лизанець П.М. Українські південнозакарпатські говірки Затися Виноградівського району Закарпатської області. – Ужгород, 2008.
11. Німчук В.В. Префіксальний словотвір дієслів у закарпатських говірках // Структура українських говорів / Відп. ред. І.Г. Матвіяс. – С. 85–118.
12. Панькевич І. Українські говори Підкарпатської Руси і сумежних областей. – Ч. I: Звучання і морфологія. – Прага, 1938.
13. Нарис історії українських закарпатських говорів. – Ч. 1. – Прага, 1958.
14. Програма для збирання матеріалів до діалектологічного атласа української мови. Друге видання / Відп. ред. В. Ільїн. – Київ, 1949.
15. Пшечурська-Овчаренко М. Мова українців Надсяння. – Перемишль, 2007.
16. Сабадош І. Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району. – Ужгород, 2008.
17. Budowskaia O. Carpathian dialects of Brid and Novoselytsia: brief descriptions // Діалектологічні студії 9: Запозичення та інтерференція / Відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. – Львів, 2010. – С. 536–543.
18. Dembecka W. Słowotwórstwo czasowników w gwarach południowej Wielkopolski. – Poznań, 1977.
19. Derywaty czasownikowe w gwarach południowomazowieckich na tle odpowiedników innogwarowych. – Łódź, 2008.
20. Prszybylska R. Schematy wyobrażeniowe a semantyka polskich prefiksów czasownikowych *do-, od-, prze-, roz-, u-*. – Kraków, 2006.
21. Ziłyński J. Opis fonetyczny języka ukraińskiego. – Kraków, 1932.

Хобзей Наталія Василівна – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу української мови Інституту українознавства ім.І. Крип'якевича НАН України